

ДА ПРАБЛЕМЫ ЗНАЧЭННЯ ЗЛУЧНІКАЎ

Вялікую ролю у структурнай арганізацыі тэксту адыгрываюць фармальныя сродкі, сярод якіх асабліва актыўнымі з'яўляюцца злучнікі і іх функцыянальныя аналагі. Гэтыя сродкі рэалізуюць сувязь і выкліканыя ёю адносіны паміж рознымі сінтаксічнымі адзінкамі ці іх кампанентамі. Забяспечваючы цэласнасць і звязнасць лінейнага размяшчэння сінтаксічных адзінак і іх кампанентаў злучнікі садзейнічаюць паслядоўнасці лагічнага развіцця ўнутрытэкставага зместу, служаць раскрыццю сэнсавай структуры тэксту і характару узаемаадносін яго састаўных частак.

У лінгвістычнай літаратуры злучнікі звычайна разглядаюцца як службовыя (непаўназначныя, несамастойныя, незмяняльныя, залежныя, сінсемантычныя, сінкатэгарэматычныя, граматычныя, злучальныя, фармальныя, частковыя, рэлятывныя, пустыя) словы. Яны малафанемныя, марфалагічна нечлانیмыя, незмяняльныя, семантычна нераскладальныя, няздольныя асобна ўжывацца і самастойна развівацца, характарызуюцца сегментнай выдзяляльнасцю, аддзяляльнасцю, перамяшчальнасцю, падключальнасцю, замяшчальнасцю, адцягненасцю значэння, магчымасцю фразеалагізацыі.

Злучнікі не маюць слоўнага націску, не могуць прымаць на сябе фразавы націск, пасля іх немагчыма паўза ў маўленні; яны не маюць граматычных катэгорый, не з'яўляюцца членамі сказа, не ўжываюцца ў якасці цэлага сказа і выконваюць толькі службовыя функцыі, абслугоўваючы паўназначныя словы і іх спалучэнні ў мове. Аднак службовая роля злучнікаў не змяншае іх важнасці і неабходнасці ў структурнай арганізацыі сінтаксічных адзінак і афармленні перадаваемых імі паведамленняў. Так, калі б у складаным сказе *Колькі вярчачцы ні віцца, а канец павінен быць* (прыказка) апусціць парны злучнік *колькі ні – а*, то змест сказа зменіцца да непазнавальнасці і стане бяссэнсавым. Невыпадкава асобныя даследчыкі лічаць паказчык сувязі (злучнік ці яго аналаг) адным з галоўных кампанентаў складанага сказа. «Канстытуіраваная роля паказчыка сувязі у складаным сказе супастаўляльная з роляй выказніка ў простым сказе: гэта канструктыўная вяршыня, структурны цэнтр складанай канструкцыі».

Аб важнасці і неабходнасці злучнікавых сродкаў у разнастайных канструкцыях пераканаўча сведчыць прадуктыўнасць і высокая частотнасць іх выкарыстання у пісьмовай і гутарковай мове. Назіранні паказваюць, што у сярэднім ад 7 да 12% усіх словаўжыванняў у любым тэксце займаюць злучнікі і іх аналагі. Такія ж суадносіны назіраюцца не толькі ў беларускай, але і ў радзе іншых моў.

Асабліва ўжывальныя ў сучаснай беларускай літаратурнай мове паратаксічныя злучнікі. Спецыфіка гэтых злучнікаў і іх аналагаў заключаецца ў тым, што іх кантакт з сінтаксічнай канструкцыяй не замацаваны ніякімі фармальнымі паказчыкамі. З'яўляючыся абавязковым кампанентам сінтаксічнай канструкцыі, яны звычайна захоўваюць фармальную

аўтаномнасць і не залежаць ад граматычных асаблівасцей тых адзінак, з якіх утворана гэта канструкцыя. Даўно заўважана, што паратаксічныя злучнікі не толькі не звязаны з граматычнымі формамі ўваходзячых у аб'яднання адзінкі слоў, але і наогул абыякавыя да прыналежнасці гэтых слоў да той ці іншай часціны мовы: адзін і той жа злучнік можа ўжывацца пры назоўніках, прыметніках, дзеясловах, прыслоўях і іх спалучэннях з іншымі часцінамі мовы ў пазіцыі членаў або частак сказа, а таксама асобных сказаў ці іх аналагаў у тэксце.

Паратаксічныя злучнікі і іх функцыянальныя аналагі, афармляючы сінтаксічную сувязь, заўсёды кваліфікуюць яе функцыю, паколькі служаць адным з важнейшых сродкаў выражэння абагульненых семантика-граматычных адносін паміж разнастайнымі (непрэдыкатыўнымі, паўпрэдыкатыўнымі, прэдыкатыўнымі і камунікатыўнымі) адзінкамі, якія ўваходзяць у структуру адпаведных сінтаксічных канструкцый і займаюць там пазіцыю аднародных ці адасобленых членаў ускладненага сказа, прэдыкатыўных частак складанага сказа і асобных сказаў ці іх аналагаў звышфразавога адзінства. Даследчыкі не без падставы сцвярджаюць, што злучнік уключае ў сябе «указанне на характар сінтаксічнай сувязі розных адзінак і сігналізуе аб характары пэўных логіка-граматычных адносін паміж гэтымі адзінкамі».

Безумоўна, існуе істотнае адрозненне ў функцыях злучнікаў, якія аб'ядноўваюць самастойныя сказы, і злучнікаў, якія прымацоўваюць асобныя кампаненты ці часткі ў межах аднаго сказа. На думку В.У. Вінаградава, кола адносін, што абазначаюцца і выражаюцца злучнікамі пры аб'яднанні сказаў, значна шырэйшае і больш разнастайнае, чым кола адносін, якія выражаюцца злучнікамі ў спалучэннях унутрыфразавога тыпу (спалучальных, размеркавальных, пералічальных, супраціўных і г.д.). Але, узятыя асобна, злучнікі як службовыя словы не маюць выразнага сэнсу, і толькі ў кантэксце яны набываюць пэўнае лексічнае і граматычнае значэнні.

Пытанне аб значэннях злучнікаў у лінгвістычнай літаратуры не атрымала адназначнага вырашэння. Многія даследчыкі (М.В. Ламаносаў, А.Х. Вастокаў, М.І. Грэч, Ф.І. Буслаеў, І.І. Давыдаў, Я.Ф. Карскі, С.І. Абакумаў, Т.А. Булахоўскі, В.А. Трафімаў, А.М. Базыленка і інш.) разглядалі агульныя пытанні, якія датычаць злучнікаў як пэўнага класа слоў, і апісвалі тыя значэнні, якія набываюць злучнікі ў выніку аб'яднання словаформ, частак сказа і саміх сказаў у тэксце. Сама ж характарыстыка значэнняў, уласцівых злучнікам, звычайна не суправаджалася размежаваннем іх на лексічныя і граматычныя і ўстанаўленнем існуючага адрознення паміж імі.

Рад даследчыкаў (К.С. Аксакаў, А.А. Патабня, Д.М. Аўсяніка-Кулікоўскі, В.А. Багародзіцкі, І.І. Мешчанінаў, А.А. Шахматаў, Н.Ю. Шведава, В.П. Семяніхін, В.В. Багданаў, Л. Андрэйчын, М. Яворскі, А. Марціне і інш.) лічаць, што злучнікам уласціва толькі граматычнае значэнне, пад якім звычайна разумелася ўказанне на сувязь і характар адносін паміж аб'яднанымі адзінкамі. Гэтыя даследчыкі зыходзяць з таго, што злучнікі не

звязаны непасрэдна са з’явамі аб’ектыўнай рэчаіснасці і не маюць прадметнай і паняццёвай суаднесенасці, а таму «не маюць самастойнай намінацыйнай функцыі, не з’яўляюцца членамі сказа і выконваюць толькі службовую ролю – як бы «абслугоўваюць» самастойныя словы, задавальняючы іх граматычныя патрэбы». Злучнікі заўсёды функцыянуюць у лінейным радзе з іншымі адзінкамі (словаформамі, часткамі сказаў і сказамі), служаць фармальным сродкам іх сувязі і арганізацыі ў адпаведныя канструкцыі, а таму «з’яўляюцца толькі граматычнымі, а сфера іх выкарыстання абмяжоўваецца выключна сінтагматыкай».

Несамастойнасць ва ужыванні і службовая функцыя злучнікаў з’явіліся падставай лічыць іх дапаможнымі элементамі мовы, якія не маюць уласнага значэння («пустыя словы») і выступаюць як «носьбіты граматычнага значэння», як своеасаблівыя «сінтаксічныя фіксатары» выражаных адносін. Выказваецца таксама думка, што злучнікі па характару граматычнага значэння суадносяцца з афіксальнымі марфемамі, а іншы раз і атаясамліваюцца з імі. Аднак такое сцвярджэнне занадта катэгарычнае хоць бы таму, што злучнікі ў адрозненне ад звычайных марфем з’яўляюцца не часткамі слова, а асобнымі словамі, якія «свабодна перамяшчаюцца па паверхні мовы».

Некаторыя даследчыкі (А.І. Смірніцкі, Е.М. Галкіна-Федарук, Е.Т. Чаркасава, В.С. Ахманова, Д.М. Шмялёў, К.А. Ляukoўская, Р.П. Рагожнікова, А.В. Юрын, А.Ф. Прыяткіна, Ю.І. Ледзянёў і інш.) сцвярджаюць, што злучнік мае не толькі граматычнае, але і лексічнае значэнне. Такое меркаванне найбольш прымальнае, бо злучнік – гэта перш за ўсё слова, а усякае слова, з’яўляючыся семантычна індывідуальным і па-свойму суаднесеным з іншымі словамі, утварае лексічную адзінку мовы, якая не можа не мець свайго (г. зн. лексічнага) значэння. На думку А. І. Смірніцкага, лексічнае значэнне слова уяўляе сабой «вядомае адлюстраванне прадмета, з’явы ці адносін... якое ўваходзіць у структуру слова ў якасці так званага ўнутранага яго боку, у дачыненні да якога гучанне слова выступае як матэрыяльная абалонка...».

Зразумела, што лексічнае значэнне злучнікаў як службовых слоў істотна адрозніваецца ад лексічнага значэння знамянальных слоў. Калі знамянальныя словы заўсёды могуць быць суаднесены з канкрэтнымі з’явамі аб’ектыўнай рэчаіснасці, то службовыя «інфармуюць» толькі аб наяўнасці пэўных адносін паміж гэтымі з’явамі, якія «у сваю чаргу таксама з’яўляюцца несумненнай рэчаіснасцю». Своеасаблівасць лексічнага значэння злучнікаў заключаецца ў тым, што яго трэба разумець як выражэнне паняццяў, якія адлюстроўваюць адносіны прадметаў, прымет і дзеянняў аб’ектыўнай рэчаіснасці, г. зн. яно мае не «рэчыўны» (матэрыяльны), а рэлятыўны (адцягнены) змест.

Уласцівасць злучнікаў выражаць паняцці аб адносінах з’явілася падставай гаварыць пра асобы від намінацыі, для якой характэрна «найбольшая ступень абстрагавання ад рэчаіснасці», хоць многія даследчыкі сцвярджаюць, што службовыя словы не могуць выражаць самастойных

паняццяў, а таму не маюць «аўтаномнай намінатыўнай функцыі». Адмаўленне намінатыўнай функцыі злучнікаў звязваецца таксама з тым, што яны няздольныя самастойна абазначаць з'явы рэчаіснасці, адрозніваючыся «прынцыповай семантычнай звязанасцю». І хаця лексічныя асаблівасці злучнікаў найбольш рэльефна праяўляюцца ў спалучэнні з іншымі адзінкамі, тым не менш асобныя даследчыкі сцвярджаюць, што і ўзятыя па-за кантэкстам злучнікі «нясуць у сабе агульную ідэю пэўных адносін, заключаную ў семантыцы кожнага з іх» (напрыклад, *i* – спалучэнне, *але* – супрацьпастаўленне). У сувязі з гэтым Р. П. Рагожнікава адзначае, што калі б кожнае службовае слова (у тым ліку і злучнік) «не змяшчала ў сабе агульнай ідэі выражэння пэўных адносін, а атрымлівала свой змест выключна пры функцыянаванні ў залежнасці ад аб'яднаных адзінак, то ў мове не існавала б такой колькасці самых разнастайных службовых слоў. Мова не можа ажыццяўляць сваё прызначэнне – быць сродкам зносін і выражэння думкі – распадражаючыся адным ці двума прыназоўнікамі, злучнікамі іменна таму, што гэтага занадта недастаткова для выражэння логіка-сэнсавых адносін і іх танчэйшых адценняў». На яе думку, усё гэта заключана ў самім службовым слове, і менавіта з гэтым звязана валентная «выбіральнасць» службовых слоў.

Наяўнасць лексічнага значэння ў паратаксічных злучнікаў пацвярджаецца і тым, што яны могуць суадносіцца з паўназначнымі словамі ці іх спалучэннямі, параўн.: *i* – адначасова, сумесна; *але* – тым не менш і да т. п. На аснове падобнай суадноснасці лічыцца магчымай замена такіх непаўназначных слоў адпаведнымі паўназначнымі словамі ці іх спалучэннямі. Існуе думка, што службовым словам уласцівы ўсе прыкметы самастойных лексічных адзінак: полісемія, сінанімія, аманімія, антанімія, стылявая дыферэнцыяцыя. У пэўных умовах магчыма іх ужыванне ў якасці паўназначных адзінак, напрыклад: *Ніякіх але* (Я. Колас); *Былі пастаўлены ўсе кропкі, над і* (ЛіМ).

Аднак, прызнаючы наяўнасць лексічнага значэння ў службовых слоў, даследчыкі па-рознаму вызначаюць яго змест. Так, адны даследчыкі (Р.П. Рагожнікава, Е.Т. Чаркасава, А.Н. Ціханаў і інш.) пад лексічным значэннем злучнікаў разумеюць індывідуальныя віды выражаемых імі адносін, якія прадстаўлены не толькі ў тлумачальных слоўніках, але і ў граматыках ці граматычных даследаваннях. Другія даследчыкі (Б. А. Ільш, Н. І. Фарmanoўская, П. П. Шуба, А. В. Філіпаў і інш.) сцвярджаюць, што тлумачэнне значэння злучніка ў слоўніку ці граматыцы падмяняецца характарыстыкай яго граматычнай функцыі, г. зн. такое значэнне з'яўляецца не лексічным, а граматычным; сама ж лексікалагічная праблема значэння злучнікаў у такім выпадку ігнаруецца. На думку В. С. Ахманавай, функцыя злучніка заўсёды сінтаксічная і ўласцівая самому слову «як частцы моўнай сінтаксічнай сістэмы незалежна ад тых ці іншых асаблівасцей яго канкрэтнага ўжывання». Аднак такое супярэчлівае разуменне адной і той жа з'явы наўрад ці дазваляе лічыць, што неаднолькавая назва значэння злучнікаў – «гэта ўжо пытанне тэрміналагічнае і таму хутчэй за ўсё

неістотнае».

Сапраўды, пытанне гэта не простае, а ўжо таму вельмі істотнае і мае патрэбу ў адпаведным тлумачэнні. Думаецца, што граматычным значэнне неабходна лічыць тады, калі размова ідзе аб адносінах, якія выражаюцца злучнікамі паміж членамі і часткамі сказа ці самімі сказамі. Калі ж характарызуюцца адносіны, якія існуюць паміж прадметамі і з'явамі аб'ектыўнай рэчаіснасці, то тады значэнне злучніка трэба разглядаць як лексічнае. Напрыклад, у сказе *Не бярозы, а сосны раслі на паляне* (К. Чорны) выражаны супраціўныя адносіны. Якім жа будзе значэнне злучніка *а* – лексічным ці граматычным? Або тым і другім? У дадзеным выпадку трэба дакладна адрозніваць характар таго, што аб'ядноўваецца. Пры лексічным значэнні злучніка паказваецца адрозненне паміж канкрэтнымі прадметамі аб'ектыўнай рэчаіснасці: сцвярджаецца наяўнасць аднаго прадмета (*сосны*) і адмаўляецца наяўнасць другога прадмета (*бярозы*). Гэта значэнне індывідуальнае, бо існуе толькі ў дадзенай сітуацыі. Пры граматычным значэнні злучніка супастаўляюцца не прадметы, а аднародныя члены сказа, якія іх абазначаюць. Гэта значэнне катэгарыяльнае, бо можа існаваць у радзе падобных (аднатыпных) сітуацый.

Лексічнае і граматычнае значэнні з'яўляюцца асноўнымі кампанентамі агульнага зместу злучніка як слова. Гэтыя кампаненты рэльефна праяўляюцца толькі ў іх адзінстве і ўзаемадзеянні. Між тым «адзінства гэтых значэнняў не прадугледжвае іх тоеснасці: граматычныя значэнні ясна адрозніваюцца ад значэнняў лексічных як па самім іх змесце, так і па спосабах выражэння гэтага зместу». Яшчэ А. І. Смірніцкі падкрэсліваў, што «лексічныя і граматычныя суадносіны могуць збліжацца, але і пры значным збліжэнні мяжа паміж імі усё ж можа захоўвацца». Аднак не заўсёды можна вызначыць дакладнае адрозненне лексічнага і граматычнага значэнняў аднаго і таго ж злучніка, паколькі гэтыя значэнні маюць рэлятывны і вельмі адцягнены змест. Не выпадкова таму некаторыя даследчыкі (В.У. Вінаградаў, Л.С. Бархудараў, Р.А. Будагаў, Л.М. Сумарокава, П.Н. Дзянісаў, В.А. Плотнікава, Д.Э. Разэнталь, М.А. Целянкова і інш.) лічаць, што лексічнае значэнне службовых слоў (у тым ліку і злучнікаў) супадае з іх граматычным значэннем. Праўда, іншы раз адзначаюць пры гэтым, што «лексічнае значэнне у іх (службовых слоў. – І. Б.) (раствараецца ў граматычным, хаця і не знікае бяследна».

Сімптаматычна, што ў знамянальных слоў лексічнае значэнне валодае аўтаномнасцю ў адносінах да граматычнага значэння, у той час як у службовых слоў граматычнае значэнне «пераважае над вельмі адцягненым больш ці менш рэліктным або трансфармаваным лексічным значэннем», з'яўляючыся «вядучым, калі наогул не адзіным значэннем». Ю. І. Ледзянёў лічыць, што гаварыць аб супадзенні лексічнага значэння з граматычным можна толькі ў дачыненні да так званых «першапачатковых непаўназначных слоў», паколькі яны характарызуюцца найбольшай адцягненасцю і недыферэнцыраванасцю свайго зместу.

Такім чынам, пытанні, якія датычацца спецыфікі злучнікаў як асобага

класа слоў, вызначэння іх месца ў сістэме часцін мовы, устанаўлення суадносін лексічных і граматычных асаблівасцей іх зместу, вельмі дыскусійныя і не страцілі сваёй актуальнасці да нашага часу. Трэба прызнаць, што наяўнасць розных поглядаў звязана не толькі з розным разуменнем значэння, але і самога слова, вывучэнне якога, паводле сцверджання Ф.П. Філіна, «належыць да ліку вечных праблем мовазнаўства». І гэта, відаць, не беспадстаўна: «На тое, каб вырашэнне гэтай праблемы аказалася і агульнапрынятым, разлічваць не прыходзіцца, бо яна належыць да ліку лінгвафіласофскіх праблем мовазнаўства, і адрозненне філасофскіх пазіцый у разуменні мовы непазбежна будзе адбівацца на разуменні значэння моўнага знака».

Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа АН БССР